

**ДОСВІД ДРАМАТИЧНОЇ ЕКЗИСТЕНЦІЇ ЛЮДИНИ
В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.
(актуальність теми, дослідницькі інтенції, методологічно-структурні проблеми)**

Оксана КУЗЬМЕНКО

(кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
докторант Інституту народознавства НАН України,
секретар Секції фольклористики НТШ)

1. **Актуальність** теми. Поява питання екзистенції у фольклористиці, як і в інших науках, це наслідок антропологізації усіх підрозділів сучасної науки, гуманітарних галузей зокрема. Посилюється культурологічний вектор досліджень фольклору і його соціальної природи (В.Гусев), стверджується абсолютна антропоцентричність фольклорного тексту (Л. Мушкетик, О.Бріцина, І. Грищенко). Український фольклор є універсальним культурним текстом із сформованим тисячоліттями ефективним механізмом освоєння та відображення суспільної та особистісної екзистенції людини. Проговорювання чи проспівування травматичних екзистенційних станів людини чи спільноти із одночасним “вписуванням” їх у канони фольклорної традиції – обов’язкова умова пережиття травм, яку інтуїтивно чи завдяки тисячолітньому досвіду відчуває і особистість, і загалом цілий народ. Саме “вписування” драми у сформовані багатьма поколіннями матриці (чи то структурні, чи то семантичні, чи когнітивні), допомагають розділити *gore* на усіх, хто долучився до побудови такої матриці, а вимовлена чи виспівана *туга* дозволяє людині почуватися не залишеною віч-на-віч із своїми буттєвими проблемами, знайти шлях до відновлення, коли життя перебуває у межовій ситуації. У контексті цього усна словесність є одним з найбільш яскравих репрезентантів травм, які пережив народ у своєму історичному минулому, де найбільш драматичним стало «червоне» ХХ століття.

2. На сьогодні у час триваючої кристалізації громадянського суспільства, у трагічному полі реальних воєнних дій оприявнюється актуальність дослідження національного фольклору під кутом зору його травматичного досвіду. І тут дуже потрібним є комплексний аналіз тих народнопоетичних творів, які виникли у першій половині ХХ ст. і дуже влучно означених як фольклор «серед катастрофи воєн і переворотів» (Р.Кирчів). У цих творах колоритно змальована трагічна панорама суб’єктно-колективних героїчних перемог, гірких поразок, психологічних зламів. Саме у ньому знайшли відображення вироблені фольклорною традицією минулого *етноконстанти* (В. Гацак, О.Микитенко) або *етнічно-культурні домінанти* (Я.Гарасим), що функціонують донині як інструментарій фольклорної мови у духовній культурі сучасних українців. Вони відображають різні сторони національного менталітету та рис характеру, а їх виокремлення та аналіз дасть змогу прогнозувати «динамічні процеси духовної та психологічної сумісності чи антагоністичності» (С. Павлюк) українців у майбутньому. Твори, зміст яких стосується подій першої половини ХХ ст., наділені виразною історичною домінантою, що представляє специфіку загальнонародного відображення дійсності, в якій проявляються сформовані національні символи і соціокультурні стереотипи.

3. Залучення матеріалу головно з трьох історичних віх: про події Першої світової війни, про три голодомори, про Другу світову війну, і як її наслідок Депортації (виселення та вивезення) – в широкий науковий обіг (не тільки фольклористики, але й інших гуманітарних наук), дозволить дати відповідь на питання ширшого порядку: наскільки сильно в українського народу закріплено досвід душевної травми та є потенціал до її подолання на шляху до формування головної життєвої настанови як “ідеї справедливості, людяності і свободи” (Р.Кирчів). Ця ідея є не тільки дієвим етноінтегруючим чинником у регіональному розмаїтті української нації, але важливою умовою існування та самозбереження у просторі європейської і світової спільноти людей.

4. Розрізняють кілька типів досвідів: приватний (особистий), гендерновизначальний (чоловічий – жіночий, або ж дифузний, коли жіночий досвід накладається на чоловічий досвід у переказах про війну), колективний, екзистенційний, культурний. Кожен досвід породжує відповідний тип тексту.

5. *Екзистенційність* як понятійна категорія задіяна у філософії (С.К. Еркегор, П. Сартр, К. Ясперс, А. Камю, Н. Аббаньяно, О. Больнов, Н. Хамітов, О. Онищук а ін.), культурній антропології, літературознавстві, історії. Проявляючи характерні риси: суб'єктивізму, індивідуалізму, песимізму і водночас етичного заперечення будь-якого насильства, екзистенціалізм на перше місце висуває такі фундаментальні ознаки буття людини як *страх, відчай, самотність, страждання, смерть*. Більшість з них виступають головними фігурантами образно-тематичних констант в епічних та ліро-епічних жанрах новітнього фольклору. В екзистенціалізмі на перший план виступають переживання, що характеризують людське існування. Страждання оголошується найважливішою життєвою реальністю. Страх, стурбованість й інші негативні емоції набувають значення онтологічних категорій, психологічних станів, іманентно властивих людині незалежно від обставин життя. Сучасне суспільство, а отже і носії як модерного, так і традиційного знання живуть у «культурі травми». Повторювані зображення *страждань і смерті*, які стали породженням тоталітарного минулого, сформували у суспільстві відповідні константи колективного / або культурного *несвідомого*. Людина перебуваючи у багатовимірній площині свого буття, завдає собі щораз актуального завдання – розкрити сенс життя (Й. Гессен). І сенс життя, як висловився Євген Свєрстюк про добу дитинства, яка припала саме на 30-і рр. ХХ ст., і про настрої тогочасного українського суспільства, була «мода «страждати за Україну»».

6. У сучасній українській соціально-гуманітарній науці спостерігається посилення уваги до з'ясування проблем співвідношення та взаємодії історичної парадигми ХХ ст. й «колективноавторської свідомості», яка є унікальною системою інтерпретації історії (В. Буряк). Саме фольклор, у тканині якого виразно проявляється колективна, культурна (або історична) пам'ять, є тією вагомою складовою національної культури, що впливає на конструювання ідентичності, «створячи сенс поняття нації, з якою її члени можуть себе ототожнювати» (О. Гнатюк). У цьому зв'язку найбільше викликають інтерес фольклорні твори, які вилонилися на ґрунті знаково-стресових подій минулого століття, і в яких ключовою смислопороджуючою категорією виступає опозиція *добро /зло*.

7. В українській науці фольклорний пласт першої половини ХХ ст. став предметом об'єктивного вивчення щойно в останні два десятиліття. Фольклористичні пошуки та дослідження уснословесних поетичних текстів про події Першої світової війни, антибільшовицького релігійного руху у підрадянській Україні в 20-х роках, про Голодомор 1932-1933 рр., про колізії національно-визвольних змагань (1918-1919 рр., 1940-1960-х рр.) вже мають певні здобутки. Побачили світ академічні видання, що репрезентують стрілецьку пісенність, сучасну історичну фольклорну прозу, зокрема про голодомор, великий корпус меморатів про повстанську боротьбу, узагальнююча монографія Р. Кирчіва («Двадцять століття в українському фольклорі», 2010) та ін. Однак на фоні багатопланової збирацько-аналітичної роботи все ще існують лакуни.

8. Дослідницькі інтенції. Об'єктивізація *екзистенційного досвіду* людини виявляє себе на різних рівнях: 1) жанрово-тематичному, 2) структурно-семантичному, 3) когнітивному. Через те пропонується провести аналіз різножанрових форм усних текстів (фольклорні наративи та необрядова пісенність соціально-історичного змісту), щоб розкрити етноментальну природу та характер вираження у фольклорній свідомості драматичного досвіду української людини, виділити концептуальні екзистенційно-ціннісні імперсональні та загальнонаціональні доміанти, базові міфопоетичні опозиції, оприявлені на матеріалі подій Першої світової та громадянської воєн, повоєнних виселень, Голодомору, депортацій. Для досягнення мети необхідно вирішити такі дослідницькі завдання:

- здійснити жанрову ідентифікацію аналізованих текстів, виявити парадигму жанрів та жанрових різновидів, питоми можливості яких дозволяють об'єктивізувати пережитий екзистенційний досвід людини найповніше та правдиво (ознаки критерію «достовірності»);
- з'ясувати жанрові пріоритети та їх іманентні риси; завдяки цьому встановити функції, способи реалізації і структурно-стильові особливості усних текстів, які є імпульсами традиції передачі історичної пам'яті; дослідити регіональну специфіку відображення тем війни, репресій, голоду, виселення;

- виявити, систематизувати та дати оцінку провідним темам, сюжетотворчим та доповнюючим мотивам емотивного характеру, в яких у поетичній формі виражено категоріальні домінанти (*драматичне, трагічне*) соціально-історичного виміру буття людини в деструктивній реальності;
- систематизувати та укласти «Покажчик мотивем і мотивів», які стосуються драматично-екзистенційних категорій; на основі цього обґрунтувати необхідність упорядкування зведеного комплексу фольклорної інформації, що відображає етноментальні та психологічні риси українського народу (чуттєвість, релігійність та ін.);
- окреслити концептуальне коло поезики фольклорних текстів, здійснити семантичний аналіз базових драматично-екзистенційних констант (концепти НЕДОЛЯ / ВОЛЯ, СТРАХ (*тривога, туга, журба, плач*); СМЕРТЬ (*загибель*), МОЛИТВА), які доповнюють загальнонаціональну картину світу; встановити типологічні зв'язки з відповідними художніми фольклорними засобами, задіяними в давніх традиційних жанрових формах (родинно-обрядові, соціально-побутові твори).
- дослідити динаміку, текстові моделі та механізми актуалізації екзистенційних дихотомій, що що оприявнюються у фольклорних творах: *космос / хаос; природа / культура; життя / смерть; батьківщина / чужина; любов / ненависть; свобода / неволя; тіло / дух; гріх / кара* ;
- розкрити особливості відображення у наративних творах драматичної опозиції «свій / «чужий» / «інший»; *людина / демон / нелюд* та їх роль у конструюванні художнього вербалізованого або імпліцитного узагальненого образу «ворога»;
- дослідити особливості персонажної системи, визначити головні та другорядні дійові особи, здійснити їх класифікацію, дати психологічну характеристику етно- та соціостереотипам *добротворців, жертв і злотворців* («вояки», «москалі», «поляки», «червоні», «совети», «голодуючі», Франц-Йосиф, Степанівна, Вітовський, Сталін), враховуючи контекстуальні чинники: гендерний, соціальний, регіонально-локальний.
- простежити способи формування й контекст існування загальнофольклорних персонажних образів (жовніра, січового стрільця, солдата, селянина («гречкосія»), жінки (матері, дівчини), дитини); з'ясувати широту їх семантичного поля та вироблені когнітивні моделі; виявити спосіб впливу на стилістику текстів, на механізм стійкості та композиційну цілісність наративного дискурсу.
- виявити основні міфологічні опозиції, які відображаються в фольклорно-мовній картині світу щасливого та пригніченого українця, що зорієнтована на опис основних параметрів: 1) підтримки соціального і космічного порядку *добро / зло*, 2) визначення простору (*тут / там, вгорі / внизу*); 3) структурування часу (*рано / вночі, колись / тепер*)
- дати семантико-структурну характеристику етнопоетичним константам, які стосуються домінуючого просторового континууму (концепти «втрачений ДІМ» (село, хата, церква), ЧУЖИНА, МОГИЛА); проаналізувати їх зміст, визначити місце та роль у конструюванні текстів наративних та ліро-епічних творів; здійснити семантичний аналіз периферійних просторових образів, простежити їх співвіднесеність з локальним ландшафтом та архітектурними об'єктами;
- проаналізувати способи функціонування етнопоетичних констант на рівні вербального тексту одного тематичного циклу та на рівні інших груп фольклорних новотворів ХХ ст. (фольклор «чудес», повстанський фольклор);
- виявити та проаналізувати основні функції уснословесних творів, у змісті яких відображено колективний та індивідуальний драматичні досвіди, набуті у період першої половини ХХ ст.;
- проаналізувати оприявлення у фольклорі посттравматичного синдрому та способи його викорінення (*страшне / смішне*);
- продемонструвати можливість аналізованого фольклорного масиву бути важливим пізнавальним джерелом для вивчення суспільної свідомості українського народу,

фундаментом традиції та з'ясування його ролі в моделюванні картини історичного процесу ХХ століття, що має значення для суспільності у ХХІ ст.

9. Джерельну базу дослідження становитимуть друковані та рукописні пісенні, прозові фольклорні твори різних жанрів (усні *легенди, перекази, оповідання-меморати, ліро-епічні пісні* про Першу світову війну, про Голодомор, про виселення). Основний масив складатимуть малодоступні архівні матеріали (із фондів Центрального історичного архіву у місті Львові (ф. 309, 353 т), з Відділу Рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, з Відділу рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ф. 28-3; 29-3; 14), з Відділу рукописів Національної бібліотеки у Варшаві (матеріали Архіву Пресової квартири УСС) та власні записи О.Кузьменко 2002–2008, 2012–2014 рр. з різних регіонів Західної і Центральної України (Вінницька, Хмельницька, Закарпатська, Волинська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська обл.), а також з-за кордону (Підкарпатське воєвод. (Польща)).

10. Методологічно-структурні проблеми. У ділянці теорії вивчення колективної та індивідуальної пам'яті важливими вважаємо напрацювання учених-філологів середини ХХ ст. (С. Мишанич, К. Сідова, К.Чистова, С. Азбелева, Ю. Лотмана, К. Кабашнікова та ін.) та праці сучасних дослідників (Б. Аллан, А. Ассман). У низці ґрунтовних монографічних праць вчені дійшли до засадничих висновків щодо природи та змістово-семантичних особливостей текстів усних оповідань. Вони поставили питання про жанрові різновиди, простежили типологію і характер перетворень особистих спогадів у квазі-меморати чи перекази, здійснили їх категоризацію. Починаючи з останньої третини ХХ ст. зростає інтенсивність звернень до неписаних жанрів фольклору, зокрема щодо вивчення генези, поетичної структури та прагматики прозових творів у працях українських фольклористів (Г.Сухобрус, Л. Дунаєвської, В. Давидюка, В. Сокола, Н. Пазяк, О. Бріциної, І. Головахи, І. Павленко, В. Буряка, Є.Луня) та зарубіжних учених (Н. Криничная, К. Чистов, А. Фядосік, М. Базілішин, І. Голованова, С. Штирков, Й. Луговська, Д. Сімонідес, Д. Чубаля, А.Пшибила-Думін, І. Башгьоз, М. Бошкович-Стуллі, Л. Гонко). На сьогодні у широкому спектрі різновекторних досліджень фольклорної прози утверджується теза про те, що не тільки аналіз класичних жанрів прозового фольклору, але й сучасних оповідань-меморатів та оповідань-фабулатів, дозволяє зрозуміти механізм та шляхи розвитку традиції на певному історичному етапі (О.Бріцина). Крім того, як відзначають сучасні зарубіжні фольклористи, українські народні оповідання-спогади про власне життя, про історію родини, є нерідко єдиною можливістю відтворення політичної історії, і суспільного погляду на певні події минулого (А.Przybyła-Dumin). Важливим є також аргумент того, що вже на рівні першого повідомлення про подію у таких розповідях домінують стає не інформація, а передача почуттів, переживань очевидця, свідка, учасника події, зображення його емоційного стану та ретроспективна оцінка того, що формує виразну художню структуру (С.Мишанич).

11. У західнослов'янській фольклористиці дотримуються позиції ширшого погляду на фольклорні наративи (О.Микитенко), наголошується на обов'язковому вивченні розповідей-спогадів як форми усної народної прози, особливо тих, які стосуються оповідань про війни, катастрофи, аварії, які однією подією охоплюють велику кількість людей (Д. Сімонідес, Й. Луговська). Трагічний досвід колективного пережиття, конструює відповідну образну модель пам'яті минулого, яка залишається важливим джерелом окреслення як власної ідентичності, так і ідентичності національної (К.Каźmierska).

12. Специфіка побудови нарративних текстів про історичне минуле є предметом вивчення багатьох сучасних гуманітарних наук. Як об'єкт дослідження усні оповідання, автобіографічні оповіді у формі меморатів, фабулатів чи переказів, які входять у силове поле терміну «*фольклорний наратив*», стали плідним матеріалом для вирішення широкого спектру проблемних питань соціологів, істориків, етнологів, етнопсихологів, лінгвістів. Очевидно, що кожна із дисциплін виробила чи формує свою методологічну базу дослідження сюжетних текстів, які належать не тільки індивідуальному досвіду особи, але головне є відтворенням (або творчим повторенням) досвіду колективного, в якому синтезувалися загальнокультурна та комунікативна інтенції оповідача.

13. Інтенсивною і надзвичайно продуктивною у світовій практиці є робота із текстами народних оповідей усних істориків, і зокрема в Україні (Г. Грінченко, О. Кісь). Дієвим інструментарієм вважаємо докладно розроблену у цій галузі методику записування та формування колекцій нарративних інтерв'ю (анкетування, глибоке інтерв'ю) з метою одержання релевантного свідчення про драматичне минуле. Важливими та корисними саме для фольклористики є методологічні принципи наратології (О. Лабащук), об'єктивної герменевтики та екзистенціалізму, особливо категорії «пограничної ситуації», що розширяє картину розуміння і тлумачення передусім таких сюжетних мотивів, в яких відображено поведінкові та чуттєві стани людини, яка перебуває в екстремальних умовах.

14. Відомо, що існує два відмінні способи фольклорної реалізації досвіду, через прозу і пісню. Через те особливої уваги потребує погляд на спільне і різне у представленні екзистенційної травми прозою і віршем. Методологія аналізу пісенних текстів із трагічним досвідом української історії певною мірою вже була вироблена на базі історичних пісень та дум. Різні школи і тенденції класичної фольклористики (П. Житецький, М. Костомаров, І. Франко, М. Грушевський, Ф. Колесса, К. Грушевська та ін.), здобутки дослідників-епосознавців ХХ ст. (М. Плісецький, П. Павлій, М. Пилинський, Г. Нудьга, С. Грица, Н. Ярмоленко, М. Дмитренко та ін.) є цінними та прийнятними і в сьогочасних наукових вимірах.

15. Напрацьована методологія дослідження фольклорних творів може застосовуватися і до творів «посткласичного періоду» (С. Неклюдов), вона активно переосмислюється, по-новому розпрацьовується. Важливість нових підходів для нашого дослідження продиктована такими моментами. 1) Буремний та максимально стиснутий час, у якому народжувався і формувався фольклор катастрофічних потрясінь ХХ ст., дозволяв вилитися драматичному досвіду передусім у прозових формах (позаяк пісня “виношується” довше), тому прозові жанри – “сильна позиція” для вираження особистісних та колективних трагедій. 2) Антропологізація науки і її методів у ХХ столітті особливо “зручні” для людиноцентричних тем, яка визначає стратегію нашого дослідження. У зв'язку з цим, виходячи із специфіки об'єкту дослідження варто застосувати також порівняльно-історичний, структурно-семантичний, типологічний методи, текстуальний аналіз діахронних змін.